

הרב אריה כץ

סכסוכי אפרים ומנשה בספר שופטים, לאור תפקידם ההיסטורי

פתיחה

פעמיים בספר שופטים מסופר על בני שבט אפרים שבאו בטענות קשות ובאיומים כלפי שופט משבט מנשה על כך שנלחם באויבי עם ישראל ללא שיתופם במערכה. בפעם הראשונה נאמרו הדברים כלפי גדעון (שופטים ח, א-ג) ובפעם השנייה כנגד יפתח (שם יב, א-ו). תגובות השופטים היו שונות בשני המקרים: גדעון ניסה לפייסם ואף הצליח בכך, ואילו יפתח פתח במלחמת אחים, שתוצאותיה היו קשות ביותר.

במאמר זה ברצוני לענות על שתי שאלות:

א. על מה יצא קצפם של בני שבט אפרים?

ב. מהי הסיבה לתגובותיהם השונות של גדעון ויפתח?

לשם בירור שאלות אלו, אביא בתחילה את שני הסיפורים בהרחבה. לאחר מכן אנסה לענות על השאלה הראשונה, בין היתר על-ידי כך שאסקור את ההיסטוריה המוקדמת של אפרים ומנשה, החל מהולדתם של בני יוסף, דרך תקופת הנדודים במדבר וכיבוש הארץ, וכלה באזכורים מוקדמים בספר שופטים של השבטים הנ"ל. לאחר מכן אנסה לענות על השאלה השנייה, באמצעות מדרשי חז"ל שונים העוסקים בענייניו של יפתח וניתוחם בהקשר לשאלה זו. בשלב הבא של המאמר אנסה לעמוד על העומק הרוחני העומד מאחורי סכסוכים אלו, ולנסות ולתת משמעות עמוקה יותר למאבק.

הצגת הסכסוכים

א. גדעון ובני אפרים

תוך כדי מלחמתו של גדעון במדינים, אנו קוראים (שופטים ז, כד-כה) על הצטרפותם של בני אפרים למערכה:

וּמְלֹאכִים שָׁלַח גִּדְעוֹן בְּכָל הַר אֶפְרַיִם לֵאמֹר רְדוּ לְקִרְיַת מְדִיָּן וְלִכְדוּ לָהֶם אֶת הַמַּיִם עַד בַּיַּת בְּרָה וְאֶת הַיַּרְדֵּן. וַיִּצְעַק כָּל אִישׁ אֶפְרַיִם, וַיִּלְכְּדוּ אֶת הַמַּיִם עַד בַּיַּת בְּרָה וְאֶת הַיַּרְדֵּן: וַיִּלְכְּדוּ שְׁנֵי שָׂרֵי מְדִיָּן, אֶת עֲרֵב וְאֶת זָאב, וַיַּהַרְגוּ אֶת עֲרֵב בְּצוּר עֲרֵב וְאֶת זָאב הָרְגוּ בְּיָקָב זָאב. וַיִּרְדְּפוּ אֶל מְדִיָּן וְרָאשׁ עֲרֵב וְזָאב הֵבִיאוּ אֶל גִּדְעוֹן מֵעֵבֶר לַיַּרְדֵּן:

מקריאת שורות אלו, עולה לכאורה שגדעון, שהיה משבט מנשה¹, שיתף מיוזמתו את שבט אפרים במערכה, ואף הועיד להם תפקיד נכבד ביותר: הריגת שני שרי מדיין. לכן תמוה לכאורה הפסוק שבא מיד אחר-כך (שם ח, א):

וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו אִישׁ אֶפְרַיִם: מָה הַדְּבָר הַזֶּה עָשִׂיתָ לָנוּ לְבִלְתִּי קְרָאוֹת לָנוּ, כִּי הִלַּכְתָּ לְהִלָּחֵם בְּמְדִיָּן? וַיִּרְיבוּ אִתּוֹ בְּחִזְקָה:

תשובתו של גדעון מתבקשת, עד שגם בני שבט אפרים מסכימים עמו (שם, ב-ג):

וַיֹּאמְרוּ אֵלָיהֶם: מָה עָשִׂיתָ עִתָּה כָּכֶם? הֲלוֹא טוֹב עָלֵינוּ אֶפְרַיִם מִבְּצִיר אֲבִיעֶזֶר: בְּיָדְכֶם נָתַן אֱלֹהִים אֶת שְׂרֵי מְדִיָּן אֶת עֲרֵב וְאֶת זָאב, וְיָמָה יְכַלְתִּי עֲשׂוֹת כָּכֶם? אִזּוֹ רְפַתָּה רוּחָם מֵעֲלִיו בְּדַבְּרוֹ הַדְּבָר הַזֶּה:

מבאר ה"מצודת ציון" (שם א ד"ה לבלתי) את הדבר שהפריע לבני שבט אפרים:

לבלתי קראות לנו – בתחלת המלחמה כאשר הלכת להלחם, ומה זה קראת לנו אחר הנצוח?

זאת אומרת, בני אפרים חשו שהשותפות שלהם במלחמה לא הייתה מלאה, מפני שקראו להם רק לאחר שהמערכה הוכרעה, דבר שהעלה את חמתם. לכן, כאשר הבהיר להם גדעון שתרומתם לקרב הייתה גדולה עוד יותר משלו, שכך כעסם. אולם עלינו לשאול את עצמנו מהי הסיבה לכך שאי קריאת שבט מסוים להשתתף בקרב גרמה לו למרמור גדול עד כדי כך ש"ויריבון אתו בחוזקה".

¹ ראה שופטים ו, טו.

ב. יפתח ובני אפרים

התמיהה על התנהגותם של בני שבט אפרים מתחזקת ביתר שאת כאשר כמה פרקים אחר-כך חוזרת התנהגות זאת על עצמה, הפעם מול יפתח – גם הוא שופט משבט מנשה² (שופטים יב, א):

וַיִּצְעַק אִישׁ אֶפְרַיִם וַיַּעֲבֹר צְפוֹנָה, וַיֹּאמְרוּ לְיַפְתָּח: מַדּוּעַ עֲבַרְתָּ לְהִלָּחֵם בְּבָנֵי עַמּוֹן וְלָנוּ לֹא קָרָאתָ לְלָכֶת עִמָּךְ? בֵּיתְךָ נִשְׂרָף עָלֶיךָ בְּאֵשׁ:

הפעם יש בפיהם של בני שבט אפרים איום מפורש, וגם סוף הסיפור, בניגוד לסיפור הקודם, הנו טראגי: שחיטה המונית של בני שבט אפרים (שם, ב-ו):

וַיֹּאמֶר יַפְתָּח אֲלֵיהֶם: אִישׁ רִיב הָיִיתִי אֲנִי וְעַמִּי וּבְנֵי עַמּוֹן מְאֹד, וְנִצְעַק אֶתְכֶם וְלֹא הוֹשַׁעְתֶּם אוֹתִי מִיָּדָם: נִאֲרָאָה כִּי אֵינְךָ מוֹשִׁיעַ וְנֹאשִׁימָה נִפְשֵׁי בְכַפִּי וְנֹאעֲבָרָה אֵל בְּנֵי עַמּוֹן וְנִתְּנָם ה' בְּיָדִי, וְלָמָּה עָלִיתֶם אֵלַי הַיּוֹם הַזֶּה לְהִלָּחֵם בִּי: וַיִּקְבֹּץ יַפְתָּח אֶת כָּל אַנְשֵׁי גִלְעָד וַיִּלָּחֶם אֶת אֶפְרַיִם, וַיִּכּוּ אַנְשֵׁי גִלְעָד אֶת אֶפְרַיִם, כִּי אָמְרוּ פְּלִיטֵי אֶפְרַיִם אַתֶּם, גִּלְעָד בְּתוֹךְ אֶפְרַיִם בְּתוֹךְ מְנַשֶּׁה: וַיִּלְפַּד גִּלְעָד אֶת מַעֲבְרוֹת הַיַּרְדֵּן לְאֶפְרַיִם, וְהָיָה כִּי יֹאמְרוּ פְּלִיטֵי אֶפְרַיִם "אֲעַבְרָה" וַיֹּאמְרוּ לוֹ אַנְשֵׁי גִלְעָד "הֲאֶפְרַתִּי אַתָּה?" וַיֹּאמֶר "לֹא": וַיֹּאמְרוּ לוֹ אֶמֶר נָא "שְׂבַלְתָּ" וַיֹּאמֶר "סְבַלְתָּ" וְלֹא יָכִין לְדַבֵּר כֵּן, וַיֹּאחֲזוּ אוֹתוֹ וַיִּשְׁחָטוּהוּ אֶל מַעֲבְרוֹת הַיַּרְדֵּן, וַיִּפֹּל בַּעַת הַהִיא מֵאֶפְרַיִם אַרְבָּעִים וּשְׁנַיִם אֲלָף:

אף שלכאורה מצד אחד ניתן להבין כאן יותר את כעסם של בני שבט אפרים, לעומת המקרה הקודם, כיוון שלטענתם לא נקראו כלל למערכה, מצד שני כעסם תמוה עוד יותר, כיוון שמדובר במלחמה מול בני עמון, שהתנהלה בעבר הירדן המזרחי (ראה פרק יא), ולכאורה לבני אפרים לא הייתה שייכות אליה. ואף שמסופר (שם י, ט) שבני עמון הצרו גם לבני אפרים, הרי בסופו של דבר עיקר הצרה הייתה בעבר הירדן המזרחי, מה עוד שגם בני יהודה ובנימין סבלו מבני עמון, ולא מצאנו שכעסו על כך שלא השתתפו במלחמה. אם תשובת יפתח, שהוא אמנם קרא להם והם לא נענו לו נכונה – הרי שהדברים קשים עוד יותר.

ניתן להסביר את פסוק ד בפרק: " כִּי אָמְרוּ פְּלִיטֵי אֶפְרַיִם אַתֶּם גִּלְעָד בְּתוֹךְ אֶפְרַיִם בְּתוֹךְ מְנַשֶּׁה", בכך שהיה יישוב של בני אפרים בתוך הגלעד, וכך גם מוסכם על חוקרים רבים³. לפי זה יובן במקצת האינטרס של בני אפרים להשתתף במלחמה, כיוון שגם הם סבלו מהשעבוד של בני עמון. אלא שגם אם זוהי משמעותו של הפסוק, ודאי שעיקר היישוב בעבר הירדן המזרחי היה של בני שבט מנשה⁴, והם היו הנפגעים העיקריים מבני עמון.

נוסף לכך, הפרשנים הקלאסיים מסבירים את הפסוק הנ"ל באופן אחר. רש"י (שם י, ט), בעקבות תרגום יונתן, מפרש:

פחותים שבאפרים היו מבזים את הגלעד ואומרים להם: מה אתם גלעד חשובים בתוך אפרים ובתוך מנשה?

כלומר, כביטוי של זלזול בבני יוסף, ששכנו בעבר הירדן המזרחי, שמדרגתם פחותה מאחיהם שבעבר הירדן המערבי. באופן דומה מפרשים גם הרד"ק וה"מצודת דוד" את הפסוק הזה. פירוש זה הנו גם המסתבר ביותר על-פי הקשר הפסוקים: מדובר בסיבה שבעטיה הכו אנשי גלעד את בני אפרים⁵. ניתן לסכם את התמיהה העולה למקרא התנהגותם של בני אפרים בדבריו של הרלב"ג (פסוק א):

וסיפר אחר זה שכבר הגיע מרוע בני אפרים, שאמרו לשרוף בית יפתח עליו באש על אשר לא קראם בזאת המלחמה, תחת מה שראוי להם לגמלו חסד על הטובה אשר עשה להם, ששם נפשו בכפו ונלחם עם אויביהם...

ג. הסברים שהועלו להתנהגותם של בני שבט אפרים

לתמיהה שהעלינו לעיל ניסו לתת מספר פתרונות:

² אף שלא מוזכר שהיה משבט מנשה, הרי הכתוב מכנהו (שופטים יא, א) בשם "יפתח הגלעדי", והרי גלעד היה אחד מבתי האב של מנשה (ראה במדבר כו, ט).

³ עיין לדוגמה במאמרו של הראל מ', "גלעד בתוך אפרים בתוך מנשה", שמופיע בקובץ "ארץ שומרון", עמ' 49.

⁴ כפי שרואים כבר בתורה (במדבר לב, מ; דברים ג, יג) ובספר יהושע (יג, לא; יז, א).

⁵ עיין עוד בהמשך המאמר, בפירושו שהציע המלבי"ם לפסוק זה.

הרב ישראל רוזן ("ספר שופטים בגובה חז"ל", עמ' 133) טוען שהסיבה לרוגזם של בני אפרים הייתה שהם חשו מקופחים ודחויים, עקב כך ששוב ושוב לא קראו להם להצטרף למלחמה. אך נימוק זה עדיין אינו מספיק, כיוון שלא נאמר בשום מקום שדווקא שבט אפרים לא נקרא להשתתף במלחמה. אם טענה זו נכונה, מה הייתה הסיבה לכך שרק לשבט זה לא קראו?

במאמרו "יפתח בדורו" (שמעתין 155 תשס"ד, עמ' 18-26), מציע יהושפט נבו שהסיבה לכך היא תאוות הררה של שבט אפרים, הנרמזת בנבואת ישעיהו (כח, א): "הוי עטרת גאות שיכורי אפרים" – שהחלה בימי יהושע, המנהיג מבני שבטם, ונמשכה אצל ירבעם בן נבט, שמרד בשלמה המלך (מלכים א' יא, כו). אולם נראה לי שרמז מנבואה שנאמרה מאות שנים מאוחר יותר, בתוספת אזכור של שני מנהיגים (שנבחרו שניהם בידי הקב"ה), אינו מהווה פתרון מספק לשאלה.

ברצוני להציע לשאלה זו פתרון אחר, אך לשם כך אצטרך לסקור קודם את ההיסטוריה של אפרים ומנשה עד לתקופת השופטים.

יחסי אפרים ומנשה לפני תקופת השופטים

א. האחים אפרים ומנשה

על הולדתם של מנשה ואפרים מסופר לנו (בראשית מא, נ-גב):

וַיִּוֹסֵף יֶלֶד שְׁנַי בָּנִים בְּטֶרֶם תָּבֹא שְׁנַת הָרָעֵב, אֲשֶׁר יִלְדָה לוֹ אֲסֵנַת בַּת פּוּטִי פְרַעֲ כַּהֵן אֹן: וַיִּקְרָא יוֹסֵף אֶת שֵׁם הַבְּכוֹר מְנַשֶּׁה, כִּי נִשְׁנִי אֱלֹהִים אֶת כָּל עֲמָלִי וְאֶת כָּל בֵּית אָבִי: וְאֶת שֵׁם הַשֵּׁנִי קָרָא אֶפְרַיִם, כִּי הִפְרַנִּי אֱלֹהִים בְּאָרְץ עֲנָנִי:

אך למרות היותו של מנשה הבכור, מחליט יעקב אבינו להעביר את הבכורה לאפרים (שם מח, יג-ט):

וַיִּקַּח יוֹסֵף אֶת שְׁנֵיהֶם, אֶת אֶפְרַיִם בְּיָמֵינוּ, מִשְׁמָאל יִשְׂרָאֵל, וְאֶת מְנַשֶּׁה בְּשֵׁמְאלוֹ, מִיְמִין יִשְׂרָאֵל, וַיַּגֵּשׁ אֵלָיו: וַיִּשְׁלַח יִשְׂרָאֵל אֶת יָמָיו וַיִּשְׁתַּעַל עַל רֹאשׁ אֶפְרַיִם, וְהוּא הֶצְעִיר, וְאֶת שְׁמָאלוֹ עַל רֹאשׁ מְנַשֶּׁה, שֶׁכָּל אֶת יָדָיו כִּי מְנַשֶּׁה הַבְּכוֹר: ...וַיִּרְא יוֹסֵף כִּי יָשִׁית אָבִיו יָד יָמֵינוּ עַל רֹאשׁ אֶפְרַיִם, וַיִּרַע בְּעֵינָיו, וַיִּתְמַךְ יָד אָבִיו לְהִסִּיר אֶתֶּה מֵעַל רֹאשׁ אֶפְרַיִם עַל רֹאשׁ מְנַשֶּׁה: וַיֹּאמֶר יוֹסֵף אֶל אָבִיו: לֹא כֵן אָבִי, כִּי זֶה הַבְּכוֹר, שִׁים יָמִינְךָ עַל רֹאשׁוֹ: וַיִּמָּאן אָבִיו, וַיֹּאמֶר: יָדְעִיתִי בְּנִי, יָדְעִיתִי, גַּם הוּא יִהְיֶה לְעַם וְגַם הוּא יִגְדֹל, וְאִלֵּם אֲחִיו הַקָּטָן יִגְדֹל מִמֶּנּוּ וְזָרְעוֹ יִהְיֶה מְלֵא הַגּוֹיִם:

אברהם קריב ("בכורה ובחירה", בתוך "שבעת עמודי התני"ך"), מציין שהתופעה של העדפת הצעיר על פני הבכור חזרה על עצמה פעמים רבות בספר בראשית: הבל הועדף על פני קין, יצחק על פני ישמעאל, יעקב על פני עשיו ויוסף על פני אחיו. בכל המקרים הללו גררה העדפת הצעיר סכסוך מר בתוך המשפחה, שכלל איומים וניסיונות לרצח, ופעם אחת אף רצח בפועל. הפעם היחידה שבה הועדף הצעיר על פני הבכור, ולא נרמז לנו בכתובים על שום סכסוך שהתעורר כתוצאה מכך, הייתה במקרה שלנו, שבו הועדף אפרים על פני אחיו הבכור מנשה.

הרב יהודה דהן ("זה כוחו של יוסף", "חמדת הארץ" ד), טוען שהסיבה לכך שלא התעורר הסכסוך, כמו בפעמים הקודמות, נעוצה בכוחו המיוחד של יוסף וזרעו: כוח האחוה, אשר עומד כאן למבחן ויוצא כשירו על העליונה.

שניהם אמנם צודקים בקביעתם, שבין מנשה לאחיו אפרים לא התעורר סכסוך בעקבות החלפת הבכורה; אולם כפי שאטען בהמשך, סכסוך כזה התעורר בדורות מאוחרים יותר, והוא סבב סביב שאלת המנהיגות בין שבט מנשה לשבט אפרים.

ב. שבטי אפרים ומנשה במדבר

בזמן מסעם של בני ישראל במדבר סיני, בדרכם לארץ ישראל, נראה ברור שהעדפות בין שני בני יוסף הייתה נתונה לאפרים, הצעיר. בראש ובראשונה, הדגל המאחד של כל בני רחל נקרא "דגל מחנה אפרים" (במדבר ב, יח). אמנם ניתן לומר שהסיבה לכך הייתה היותו המרובה באוכלוסין מבין בני רחל, שכן הוא מנה במניין הראשון (שבו הוזכרו הדגלים) ארבעים אלף וחמש מאות נפש, לעומת שלושים ושניים אלף ומאתיים נפש מבני מנשה (שם א, לב-לג), והראיה שבמניין השני, שבו היו בני מנשה מרובים יותר (חמישים ושניים אלף ושבע מאות מול שלושים ושניים אלף וחמש מאות בלבד לבני אפרים), הם אלו שנמנו ראשונים מבני יוסף (שם כו, כח-לז). אלא שכמעט בכל אזכורי השבטים במהלך המסע במדבר אנו מוצאים שאפרים קדם למנשה:

א. במניין הנשיאים בתחילת ספר במדבר, אפרים קודם למנשה (שם א, י).

ב. בקרבנות הנשיאים בחנוכת המשכן, נשיאו של אפרים קדם לנשיאו של מנשה (שם ז, ח; נד).

ג. בשילוח המרגלים נמנה נציגו של שבט אפרים לפני נציגו של שבט מנשה (שם יג, ח; יא).

ד. ברכתו של משה לשבט יוסף (דברים לג, יג-יז) נחתמת במילים: "והם רבבות אפרים והם אלפי מנשה".

ה. כאשר ה' מראה למשה את ארץ ישראל, מוזכרת בין היתר: "ארץ אפרים ומנשה" (שם לד, ב).

אמנם בשמות הנשיאים בשנת הארבעים קדם מנשה לאפרים (במדבר לד, כג-ד), וניתן לראות שוב שהדבר תלוי לכאורה בגודל המספרי של השבט ולא בכמותו, אך למרות זאת אנו מוצאים ממש בחתימת התורה את אפרים ניצב שוב לפני מנשה.

הרמב"ן בפירושו לתורה (במדבר א, לב) כותב גם הוא, הן על בכורתו של אפרים והן על מניין האוכלוסין, כגורמי הקדימות:

לבני יוסף לבני אפרים – הקדים אפרים למנשה וייחס יוסף עליו, וכן למטה בדגלים (להלן ב, יח), כי היה בעל דגל, והוא הבכור ואחיו משנהו כברכת יעקב (בראשית מח, כ). ועוד כי היו בני אפרים רבים מבני מנשה. אבל במנין השני בערבות מואב הקדים מנשה, כי היו בעת ההיא בני מנשה הרבים ולקחו נחלתם תחלה, וכן בנשיאי הארץ הקדימו וייחס יוסף עליו (להלן לד, כג). אבל במרגלים הקדים אפרים...⁶

ג. הכניסה לארץ

כאשר נכנסו בני ישראל לארץ, המנהיג שהכניסם לארץ היה יהושע בן נון, איש אפרים (במדבר יג, ח). בתקופה זו של ירושת הארץ, בספר יהושע, ניתן למצוא סימן ראשון למתיחות בין שבטי אפרים ומנשה. לאחר שנחלו בני יוסף את ארצם⁷, מוצאים אנו שדווקא הם, בני שבטו של יהושע, מתרעמים כלפיו על הנחלה שנתן להם (שם יז, יד):

וַיִּדְבְּרוּ בְנֵי יוֹסֵף אֶת יְהוֹשֻׁעַ לֵאמֹר: מִדּוּעַ נִתְּנָה לִי נַחֲלָה גֹרֵל אֶחָד וְחֶבֶל אֶחָד, וְאָנֹכִי עִם כָּבֵד אֲשֶׁר עַד כֹּה בְּרַכְנִי ה': וַיֹּאמְרוּ אֲלֵיהֶם יְהוֹשֻׁעַ: אִם עִם כָּבֵד אֶתְּהָ, עֲלֵה לָךְ הַיַּעֲרָה וּבְרֵאתָ לָךְ שָׁם בְּאֶרֶץ הַפְּרֹזִי וְהַרְפָּאִים, כִּי אֵין לָךְ הַר אֶפְרַיִם: וַיֹּאמְרוּ בְנֵי יוֹסֵף: לֹא יִמָּצָא לָנוּ הָהָר, וְנִרְכָּב בְּרִזְלֵי כָּל הַפְּנֵעֵנִי הַיֵּשֵׁב בְּאֶרֶץ הָעֵמֶק לְאֲשֶׁר בְּבֵית שָׁאֵן וּבְנוֹתֶיהָ, וְלְאֲשֶׁר בְּעֵמֶק יִזְרְעֵאל: וַיֹּאמְרוּ יְהוֹשֻׁעַ אֶל בְּיַת יוֹסֵף לְאֶפְרַיִם וּלְמִנְשֵׁה לֵאמֹר: עִם כָּבֵד אֶתְּה וְכֹחַ גְּדוֹל לָךְ, לֹא יִהְיֶה לָךְ גֹּרֵל אֶחָד: כִּי הֵר יִהְיֶה לָךְ כִּי יַעַר הוּא, וּבְרֵאתוּ וְהִיָּה לָךְ תְּצֵאתוּ, כִּי תֹרִישׁ אֶת הַפְּנֵעֵנִי כִּי רָכַב בְּרִזְלֵי לֹא כִּי חֶזֶק הוּא:

אמנם מהכתוב עצמו משתמע שהייתה זו טרוניה כללית של בני אפרים ומנשה יחדיו, אך רש"י וגם הרד"ק (פסוק יז) מבהירים לנו שהתלונה הייתה של שבט מנשה, ולראייה כותב הרד"ק (שם):

וראיה עוד כי בני מנשה היו הצועקים ולא בני אפרים, תשובתם ליהושע: "לא ימצא לנו ההר וגו' לאשר בבית שאן ובנותיה", והוא היה למנשה⁸.

ייתכן שתלונתם זו הייתה מוצדקת, וייתכן עוד שהייתה כאן מתיחות חד-פעמית, אך בכל אופן אנו רואים כאן סימנים ראשונים לאי שקט בין שבט מנשה לבין יהושע, המנהיג משבט אפרים – סימנים שאולי מעידים על הבאות.

אזכורי שבטי יוסף מוקדמים בספר שופטים

א. כיבוש בית אל

באזכור הראשון של שבטי יוסף בספר שופטים (א, כב-כו), מתואר כיבושה של העיר בית אל על-ידי קבוצה המכונה בכתוב "בית יוסף":

וַיַּעֲלוּ בֵית יוֹסֵף גַּם הֵם בֵּית אֵל, וְהָ עַמָּם: וַיִּתְּרוּ בֵּית יוֹסֵף בְּבֵית אֵל, וְשָׁם הָעִיר לְפָנִים לְזוֹ: וַיִּרְאוּ הַשְּׂמֵרַיִם אִישׁ יוֹצֵא מִן הָעִיר וַיֹּאמְרוּ לוֹ: הֲרָאנוּ נָא אֶת מְבוֹא הָעִיר וְעֵשִׂינוּ עִמָּךְ חֶסֶד: וַיִּרְאֶם אֶת מְבוֹא הָעִיר, וַיִּכּוּ אֶת הָעִיר לְפִי חָרֵב וְאֶת הָאִישׁ וְאֶת כָּל מִשְׁפַּחְתּוֹ שָׁלְחוּ: וַיִּלְךְ הָאִישׁ אֶרֶץ הַחֲתִים וַיִּבֶן עִיר, וַיִּקְרָא שְׁמָהּ לְזוֹ הוּא שְׁמָהּ עַד הַיּוֹם הַזֶּה:

⁶ ראה שם ברמב"ן פירוש על דרך הדרש, מדוע למרות הקדמת אפרים, הכתוב במרגלים מייחס את מנשה בלבד לבני יוסף.

⁷ כאשר שוב אפרים ראשון בפרק טז ומנשה רק אחריה בפרק יז – למרות הדגשת הכתוב (שם יז, א): "ויהי הגורל למטה מנשה כי הוא בכור יוסף".

⁸ ניתן לחלוק על פרשנות זו ולומר שהייתה כאן טרוניה כפולה: האחת של בני אפרים בהתחלה, שמתלוננים על כך שנחלתם בתוך היער, והאחרת של בני מנשה אחר-כך, המתלוננים שאינם יכולים לכבוש חלק מנחלתם עקב חזקם של הכנענים בעמק. על-פי זה אין ראייה מהפסוקים.

אף שבית אל הייתה בנחלת שבט בנימין⁹, הרי שהייתה גם הגבול הדרומי של שבט אפרים¹⁰, וברור שהיה לשבט זה אינטרס בכיבושה. נחלת שבט מנשה הייתה צפונית יותר ומרוחקת למדי מעיר זו¹¹. למרות זאת, אנו רואים ששבט מנשה הלך יחד עם שבט אפרים לכבוש את העיר. מכך שהעיר הראשונה (ואולי היחידה, שהרי בכתוב לא מוזכרים כיבושים נוספים) שאותה כבשו בני יוסף במשותף הייתה עיר הקשורה לאפרים ולא למנשה, ניתן להסיק שבשלב זה, כמו בתקופת יהושע, הייתה הבכורה עדיין בידי שבט אפרים, כאשר שבט מנשה קיבל זאת על עצמו והלך בעקבות אחיו.

ב. שירת דבורה

מלחמת דבורה וברק בסיסרא (שופטים ד-ה) הנה המקור הבא בספר שופטים שבו מוזכרים שבטי אפרים ומנשה. אמנם בסיפור המלחמה עצמה מוזכרים רק שבטי זבולון ונפתלי (שם ד, ז, ח), אך בשירת דבורה (שם ה, יד-יח) מוזכרים השבטים שהשתתפו במלחמה לשבח, וכנגדם לגנאי השבטים שנמנעו מלסייע לאחיהם:

מִנֵּי אַפְרַיִם שְׂרָשָׁם בְּעַמְלָק אַחֲרָיִךְ בְּנִימִין בְּעַמְמִינָךְ, מִנֵּי מְכִיר יָרְדוּ מַחְקָקִים וּמִזְבוּלָן מְשָׁכִים בְּשֶׁבֶט סֹפֵר: וְשָׂרֵי
בְּיִשָּׁשְׁכָר עִם דְּבִרָה וְיִשָּׁשְׁכָר בֶּן בְּרָק בְּעַמְק שְׁלַח בְּרַגְלָיו בְּפִלְגֹת רְאוּבֵן גְּדָלִים חֲקָקֵי לֵב: לָמָּה יִשְׁבֹּת בֵּין הַמְּשָׁפְתִים
לְשֹׁמֵעַ שְׂרָקוֹת עֲדָרִים לְפִלְגֹת רְאוּבֵן גְּדוּלִים חֲקָקֵי לֵב: גִּלְעָד בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן שָׁכֵן, וְדָן לָמָּה יָגוּר אֲנִיּוֹת אֲשֶׁר יֵשֵׁב לְחוּף
יַמִּים וְעַל מִפְרָצָיו יִשְׁפֹּן: זָבֻלוֹן עִם חֲרָף נִפְשׁוֹ לְמוֹת וְנִפְתָּלִי עַל מְרוֹמֵי שָׂדֵה:

מרשימה זו אנו רואים שוב את העדפתו של שבט אפרים, המוזכר ראשון מבין השבטים¹², לעומת שבט מנשה (המתואר בתור מכיר וגלעד¹³), שמוזכר אחריו. ניתן להסיק מכך שגם בתקופה זו, עדיין הייתה שמורה לאפרים הבכורה מול מנשה.

אמנם אנו מוצאים בשירתה של דבורה כינוי כבוד לבני מנשה: "ירדו מחוקקים" – כינוי שהוסבר על-ידי הפרשנים בתור שרים וגיבורים (כאשר רש"י מפרשו על כל בני מנשה, ואילו הרד"ק מפרשו על החשובים משבט זה); אך אף אם נסביר שכינוי זה מראה על חשיבותו של שבט מנשה, אין זה גורע מהאמור לעיל, שהבכורה הייתה שייכת לאפרים, שכן למרות חשיבותו של מנשה, אפרים נזכר לפניו.

דומה כי העדיפות הברורה בכתובים של שבט אפרים על פני שבט מנשה באה לידי ביטוי במדרש חז"ל (בראשית רבה פרשה צח)¹⁴:

"ויברכם ביום ההוא [וגו'] וישם את אפרים לפני מנשה" – כשם שקדמו כאן, כך קדמו בכל מקום, קדמו בתולדות: כתחילה "אלה תולדות בני אפרים" ואחר כך "אלה תולדות בני מנשה", ביוחסין: "לבני אפרים תולדותם למשפחותם" (במדבר א, לב) ואחר כך "לבני מנשה תולדותם למשפחותם" (במדבר א, לד), קדמו בנחלה: "זאת נחלת בני אפרים" (יהושע טז, ח) ואחר כך "זאת נחלת בני מנשה", קדמו בדגלים: "דגל מחנה אפרים" (במדבר ב, יח) ואחר כך "ועליו מטה מנשה" (במדבר ב, כ), קדמו בנשיאים: "ביום השביעי נשיא לבני אפרים" (במדבר ז, מח) ואחר כך "ביום השמיני נשיא לבני מנשה" (במדבר ז, נד), קדמו בשופטים: יהושע משל אפרים וגדעון משל מנשה, קדמו

⁹ שם יח, כב, וייתכן שאף הוא השתתף במלחמה זו, שהרי מצאנו שבית יוסף הוא שם המתייחס לכל בני רחל, כולל בנימין (ראה שמואל ב' יט, כא).

¹⁰ יהושע טז, א-ב.

¹¹ ראה יהושע יז.

¹² ואין לומר שהסיבה שאפרים מוזכר ראשון היא היותה של דבורה עצמה מהר אפרים (שם ד, ה), משום שהיא ישבה "בין הרמה ובין בית אל" (שם) – שהיו שתיהן בנחלת בנימין (ראה יהושע יח), שגם אזור נחלתו נקרא "הר אפרים" (ראה שמואל ב' כ, כא, שם מסופר על שבע בן בכרי שהיה משבט בנימין וגר בהר אפרים). גם הטענה שהסידור כאן הנו סידור גיאוגרפי, על-פי מיקומן של הנחלות, הנה חלקית, שאף שבשבים שכנים מוזכרים כאן יחדיו (אפרים, בנימין ומנשה; זבולון ויששכר; ראובן וגלעד וכו') הרי אין היגיון גיאוגרפי לסידור הפנימי של אפרים, בנימין ומנשה, שהרי נחלת בנימין הייתה דרומית לנחלת אפרים, ואילו נחלת מנשה הייתה צפונית.

¹³ ואף שלכאורה יש סתירה בשירה, שהרי מכיר הוא שקיבל בתור ירושה את הגלעד (במדבר לב, מ), ואם כן איך מוזכר מכיר לשבח שעזר במלחמה, ולאחר מכן מוזכר גלעד ששכן בעבר הירדן? כבר עמד על כך הרד"ק בפירושו במקום, וענה שני תירוצים: הראשון הוא שמכיר הנו כינוי לחצי שבט המנשה ששכן בעבר הירדן המערבי, ואילו גלעד הוא הכינוי לחצי שבט ששכן בעבר המזרחי. התירוץ השני (שלפיו פירש גם ה"מצודת דוד" במקום) הוא שבאמירת דבורה "גלעד בעבר הירדן שכן" אין ביקורת על מנשה, שהרי כבר הוזכר לעיל שהוא היה מהנלחמים, אלא המשך הביקורת מהפסוק הקודם כלפי ראובן שלא הגיע לקרב, שריחוקו ממקום המערכה אינו מהווה תירוץ, שהרי גם גלעד שוכן כמותו בעבר הירדן, ובכל זאת בא לעזור.

¹⁴ בחלק מכתבי היד ובדפוס וילנא מסומנת פרשה זו כפרשה צט. מקבילות למדרש זה ניתן למצוא גם במדבר רבה (פרשה יד), ובפסיקתא רבתי (פרשה ג).

במלכים: ירבעם משל אפרים ויהוא משל מנשה, קדמו בבכורה: "בך יברך ישראל לאמר ישימך אלקים כאפרים וכמנשה", קדמו בבכורה: "וישם את אפרים לפני מנשה".

אפרים ומנשה: המאבק על הבכורה

לאחר שראינו את העבר של שבטי אפרים ומנשה והיחסים ביניהם, נראה שניתן לתת פתרון מתקבל על הדעת לסכסוכים שהתגלעו ביניהם בתקופת השופטים. מנשה היה בכורו של יוסף, אך למרות זאת נטל יעקב ממנו את הבכורה¹⁵ ונתנה לאפרים. מאז ועד תקופתו של גדעון זכה שבט אפרים לקדימות קבועה על פני שבט מנשה: במסע בני ישראל במדבר סיני קדם אפרים למנשה, ואף דגלם של בני שבט רחל נקרא על שמו; מנהיגם של בני ישראל בכניסתם לארץ היה משבט אפרים; ובמלחמות תקופת השופטים הראשונות היה היחס לשבט אפרים כאל הבכיר מבני יוסף.

כאשר אנו מגיעים לתקופתם של גדעון ויפתח, משתנה המצב: השופט המנהיג את המלחמה הוא משבט מנשה, ואילו בני אפרים במקרה אחד נקראים לקרב בשלב מאוחר בלבד, ובמקרה השני אינם נקראים כלל, לפחות על-פי טענתם. בני אפרים חוששים שמה שבט מנשה חוזר לטעון לכתר הבכורה של בני רחל, למרות שנראה היה שהשלים עם העברתו לאחיו הצעיר, ולכן מתעוררת חמתם. נראה שלדברים הללו כיוון המלבי"ם בפירושו (שופטים תחילת פרק יב):

לאפרים חרה לו על שגלעד בחרו ראש וקצין לראש בית יוסף¹⁶, יען שנצחו המלחמה, והם טענו למה לא קרא אותם להלחם, ורצו לשרוף ביתו כי לא הסכימו על נשיאותו... והיה להם הטענה שהם גדולים ממנשה בבית יוסף, כמו שכתוב: "וישם את אפרים לפני מנשה", ועל ידי כן העלילו עליו.

וכן בהמשך הפרק, בהסבירו את הפסוק "כי אמרו פליטי אפרים אתם גלעד בתוך אפרים בתוך מנשה" (שם, ט),¹⁷ מבאר המלבי"ם שמדובר כאן בוויכוח על ההנהגה:

מבאר סיבת המלחמה, שבני אפרים טענו על שהעזו אנשי גלעד לבחור את השופט כאלו הם עיקר בית יוסף, והם טענו לנגדם לאמור: "פליטי אפרים אתם", רצה לומר אפרים הוא עיקר השבט ועמו חצי שבט מנשה, שלקחו נחלתם אצליו¹⁸... ואתם גלעד שלקחתם מעבר הירדן, פלטים אתם מן השבט, כי היה מקומכם הראוי "בתוך אפרים בתוך מנשה", רק הלכתם לפלטה לעבר הירדן, ואיך תעזו לבחור קצין, שוטר ומושל?

נוסף לאמירה הברורה של המלבי"ם, שמדובר כאן בוויכוח על הבכורה וההנהגה בין שבטי אפרים ומנשה, כאשר אנשי אפרים אינם מוכנים להשלים עם מנהיג לבני יוסף שאינו משבטם, ישנה כאן גם תשובה ברורה לשאלה מדוע התגובה הכעוסה כנגד גדעון: "ויריבון אתו בחזקה" (ח, א) הופכת לתגובה נזעמת עוד יותר כנגד יפתח: "ביתך נשרוף עליך באש" (יב, א). אנשי אפרים עוד הסכימו להשלים עם מציאות של שופט בן שבט מנשה מעבר הירדן המערבי, שכן בכל זאת הוא היה "משלהם" במידה מסוימת, אך בשופט מעבר הירדן המזרחי כבר ראו קריאת תגר בלתי נסבלת על מנהיגותם.

תגובותיהם השונות של השופטים

לאחר שראינו את הסיבה לפרוץ הסכסוכים בין השבטים פעמיים, ולפני שננסה לברר מהי הסיבה שבעטיה זכה אפרים לבכורה על פני אחיו, ומדוע בתקופת של גדעון ויפתח חזרה המנהיגות באופן זמני לשבט מנשה – עלינו לעמוד על התגובות השונות של גדעון ויפתח, ולנסות להבין את הסיבות לשוני.

כפי שכבר ראינו, גדעון מצליח לשכך את זעמם של בני אפרים (שופטים ח, ב-ג):

וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם: מָה עֲשִׂיתִי עִתָּה כִּכֶּם? הֲלוֹא טוֹב עָלְלוֹת אֶפְרַיִם מִבְּצִיר אֲבִיעֶזֶר... אֲזַ רְפָתָה רוּחָם מֵעֲלִיו בְּדַבְּרוּ הַדָּבָר הַזֶּה.

לעומת יפתח, שפותח במלחמת אחים אכזרית שסופה (שם יב, ה):

¹⁵ לכאורה, ללא כל סיבה נראית לעין.

¹⁶ ההדגשות שלי. יש לשים לב לכך שבפסוקים אין מופיעה אמירה על כך שיפתח נבחר להיות מנהיגם של כל בני יוסף, אלא זו תוספת של המלבי"ם.

¹⁷ שכבר לעיל הערנו על הקושי בהבנתו.

¹⁸ כלומר בעבר הירדן המערבי.

ויפל בעת ההיא מאפרים ארבעים ושנים אלף.

לשם כך אביא מספר תשובות שנכתבו בנושא, ואשר לכל אחת מהן ישנו רמז בדברי חז"ל או רבותינו הראשונים.

א. פתרון ראשון: האישיות השונה של גדעון ויפתח

כמה פרשנים תולים את הסיבה לשוני בין המקרים באישיות השונה של גדעון ויפתח, או ליתר דיוק באישיות הבעייתית של יפתח, שגרמה לוויכוח להסתיים במלחמת אחים בעלת תוצאות טראגיות. כך למשל כתב יהודה אליצור בפירושו "דעת מקרא" לספר שופטים (עמ' קלב):

גם לגדעון ארע כך בשעתו: בני אפרים רבו אתו בחוזקה, אך גדעון, תלמידם של נביאים¹⁹, הניח דעתם של בני אפרים בדברי חכמה וענוותנות, ואלו יפתח, מנהיגם של רקים, לא רצה לענות מענה רך המשיב חמה, וחולל מלחמת אחים אכזרית.

נראה שההוכחה לפירוש זה מהכתובים היא התנהגותם ההפוכה בפרשת מינוים לשופטים: לעומת גדעון, המנסה להתחמק מההנהגה תוך המעטת ערך עצמו (שופטים ו, טו):

ויאמר אליו בי אדני במה אושיע את ישראל, הנה אלפי הדל במנשה ואנכי הצעיר בבית אבי.

דורש לעצמו יפתח את השלטון (שם יא, ט):

ויאמר יפתח אל זקני גלעד: אם משיבים אתם אותי להלחם בבני עמון ונתן ה' אותם לפני – אנכי אהיה לכם לראש.

גם פרשת נדרו של יפתח והקרבת בתו לעולה, המתוארת באריכות (יא, לד-מ), מלמדת אותנו כי משהו פגום בהתנהגותו של יפתח. הרב רוזן ("ספר שופטים בגובה חז"ל", עמ' 133) תולה את האשמה הבלעדית למלחמת האחים ביפתח, ואף מתבטא בחריפות חסרת תקדים כנגדו. נוסף להוכחה מאישיותו הבעייתית של יפתח, שכבר נוכחנו בה קודם, טוען הרב רוזן שלא ייתכן שבני אפרים יעזו לצאת כנגד השופט בטענה שקרית, כאשר בידו נתון הכוח להענישם. ניתן להוכיח שאף בתקופת חז"ל היו שתלו את האשמה הבלעדית לתוצאה הטראגית באישיותו של יפתח (תנחומא בחוקתי פרשה ה):

ועליו אמר הכתוב: "גבר רש ועושק דלים מטר סוחף ואין לחם" (משלי כח, א); "גבר רש" – זה יפתח שהיה רש בתורה, גרופות של שקמה היה, "עושק דלים" – שהיה עושק את הדלים בשעה שהיו אומרים "אמר שכולת ויאמר סכולת" (שופטים יב, ו), והיה שוחטו²⁰.

ועוד יותר במדרש (תנחומא כי תצא פרשה ג) התולה את התוצאות במוצאו המקולקל של יפתח:

"כי תצא מחנה על אויביך ונשמרת מכל דבר רע" – שלא יהא בכס שום ליצנות, שלא תבא לידי חיוב. ממי אתה למד? מיפתח. מה כתיב בו? "והוא בן אשה זונה" (שופטים יא). רשב"ג אומר שהכניסה צרתה לביתה, ורבותינו אומרים זונה ודאי, ובשביל שהיה בו שום של ליצנות נפלו בו כל האוכלסין, לכך כתיב: "ונשמרת מכל דבר רע".

ואמנם נכון הדבר, שעברו של יפתח איננו נקי מכל רבב, כפי שראינו בדרישתו התקיפה לקבל את ההנהגה ובכישלונו בנדר אשר נדר. אולם דומה שיש כאן שיפוט מחמיר ביותר לגבי יפתח, שכן דרישתו להנהגה מלווה בטיעון שניתן להזדהות עמו (שופטים יא, ז):

ויאמר יפתח לזקני גלעד: הלא אתם שנאתם אותי ותגרוני מבית אבי, ומדוע באתם אלי עתה, פאשר צר לכם?

כלומר, יפתח פחד שלאחר שיציל את אנשי הגלעד מיד העמונים יאלץ לשוב לחיי הנדודים שהיו מנת חלקו עד כה. נוסף לכך, ניתן ללמד על יפתח זכות גם בפרשת הקרבת בתו, שכן בסופו של דבר כוונתו הייתה לשם שמים, ואף-על-פי שטעה בכך, לא הייתה כאן כוונת זדון.

¹⁹ אינני יודע מאין שאב המחבר את הרעיון שגדעון היה תלמיד נביאים. מה שנכון הוא שגדעון עצמו זכה להתגלות נבואית (ראה שופטים ו), כפי שהמחבר עצמו מציין בפרשה העוסקת בגדעון.

²⁰ עיין עוד במדרש שם, שמבקר את יפתח בחריפות על שזבח את בתו לעולה, ותולה זאת בכך שלא היה בן תורה.

מעבר לכך, ישנה כאן התעלמות מכך שמצד בני אפרים היה איום אכזרי ביותר (שם יב, א): "בֵּיתְךָ נִשְׂרָף עֲלֶיךָ בְּאֵשׁ" – דבר שלא היה קיים כלפי גדעון²¹, ולמרות זאת ניסה יפתח לפני שפתח במלחמה לענות לטענתם של בני אפרים (שם, ג):

וַיֹּאמֶר יִפְתָּח אֲלֵיהֶם... וַאֲזַעַק אֶתְכֶם וְלֹא הוֹשַׁעְתֶּם אוֹתִי מִיָּדָם... וְלָמָּה עֲלִיתֶם אֵלַי הַיּוֹם הַזֶּה לְהִלָּחֵם בִּי.

אמנם את הטענה הזאת ניתן לדחות בכך שמיד אחרי האמירה הזאת אנו מוצאים את יפתח פותח במלחמה, בלי לבדוק את תגובתם של בני אפרים, וייתכן שהיה כאן רק תירוץ, ולא ניסיון אמיתי להרגיע את הרוחות; אך טענתו של הרב רוזן, שברור שהצדק עם בני אפרים, אחרת לא היו מעזים להתקומם כנגד המנהיג, תמוהה לדעתי, משתי סיבות: ראשית, מי שאמור לפחד מהצד השני לא יאיים עליו בשריפת ביתו, גם אם הצדק בוודאות עמו; נוסף לכך, כבר ראינו לעיל, בחלקו הראשון של המאמר, שבני אפרים כפרו במנהיגותם של השופטים משבט מנשה.

ב. פתרון שני: אשמתם של בני אפרים

דרך מנוגדת לפתרון השוני בין המקרים תולה את האשמה בתוצאות הטראגיות של הסכסוך באופן בלעדי בבני אפרים. כבר הרד"ק (שופטים, יב, א) רומז לכך, בכתבו: "וההרג הרב הזה היה לעונש עונות שהיו בשבט אפרים בנסתר". אך דבריו אלו רק מסבירים מדוע הגיע העונש הזה לבני אפרים, ולא את סיבת גלגול הדברים במקרה הספציפי הזה.

הרב יגאל אריאל ("עו ועוה", עמ' 288) מרחיב את הדברים. לאחר שהוא מצביע על כך שהתנהגותם של בני אפרים, הקמים כנגד השופט משבט מנשה, חוזרת על עצמה, הוא מוסיף:

אלא שכאן הדברים היו חמורים יותר. אל גדעון באו אנשי אפרים לאחר שהשתתפו בקרב... ולפיכך היו זכאים להיות שותפים בהנהגה; ואילו כאן הם עמדו מחוץ לעניינים, ועתה באו לחרחר ריב ודחו בהתנשאות את מאמציו של יפתח לרצותם.

בדבריו כאן ישנה הטלת האשמה ברורה על בני אפרים, אשר עשו הכול על מנת לגרור את יפתח למלחמת אחים: עמדו מן הצד ללא הושטת יד, באו באיומים חריפים ביותר, ודחו את מאמצי הפיוס – וכך קיבלו את העונש המגיע להם. אלא שגם בדבריו אין הסבר מדוע עשו זאת כנגד יפתח, ואילו מול גדעון הסתפקו במחאה חלשה יותר, ונתרצו לאחר שניסה לפייסם.

ניתן להציע, שבפעם הראשונה שבה קם מנהיג משבט מנשה התמרמרו בני אפרים, אך עוד היו מוכנים להשלים עם כך. בשעה שהדבר חזר ונשנה, חששו בני אפרים שההנהגה תעבור בדרך קבע לבני שבט מנשה, ולכן התנהגו בצורה תוקפנית ביותר, אשר הביאה למלחמת האחים.

אמנם, כפי שראינו בחלקו הראשון של המאמר, בדברי המלבי"ם, ישנו הבדל מהותי בין שני המקרים, והוא במיקומו הגיאוגרפי של השופט בן שבט מנשה. גדעון היה מהחצי ששכן בעבר הירדן המערבי, שהיה קרוב לשבט אפרים, ואילו יפתח היה שייך לחצי המזרחי, שכפי שראינו אצל כמה פרשנים לעיל, נחשב לנחות יותר. את החילוק הזה, בין החצי המערבי לחצי המזרחי, מפתח הרב יעקב מדן ("יפתח בדורו", מגדים ו), ביתר שאת.

הרב מדן טוען שסכסוך היסטורי בין שבטי עברי הירדן המערבי לשבטי עבר הירדן המזרחי היה קיים החל מהכניסה לארץ, ועוד לסוף תקופת ממלכת ישראל. את טענותיו הוא מוכיח מפרשת הקמת המזבח בעבר הירדן המזרחי (יהושע כב), שגרמה כמעט למלחמה בין בני המערב לבני המזרח, ובה טענו בני המזרח (שם, כד-כה) כי הם חוששים שמא –

מִחַר יֹאמְרוּ בְּנֵיכֶם לְבָנֵינוּ: לֹא מֵרָמָה לָכֶם וְלֹא הָיָה יִשְׂרָאֵל... אֵין לָכֶם חֵלֶק בָּהּ, וְהַשְׁבִּיתוּ בְּנֵיכֶם אֶת בְּנֵינוּ לְבִלְתִּי יֵרָא אֶת ה'.

נוסף לכך, כמה מלכים עברו לעבר הירדן והמליכו את עצמם שם, ביניהם איש בושת (שמואל ב' ב, ה), דוד בברחו מפני אבשלום (שם יז, כב) וירבעם, כאשר נתקל בקשיים בתחילת מלכותו (מלכים א' יב, כה).

הרב מדן טוען שההתנשקות המרובות במלכי ישראל בסוף תקופת המלוכה, מקורם לרוב במתחים בין בני עבר הירדן המזרחי לעבר הירדן המערבי. לדוגמה, שלום בן יבש²² מוכה בידי מנחם בן גדי מתרצה, המולך תחתיו (מלכים ב' טו, יג), ובנו פקחיה מוכה בידי פקח בן רמליהו, הנעזר ב"חמישים גלעדים" (שם, כה).

²¹ וכפי שכבר ראינו לעיל, עמד המלבי"ם על חילוק זה בין המקרים.

²² לטענת המחבר שם, אביו רומז ליבש גלעד הנמצאת בעבר הירדן המזרחי.

סכסוך זה, לדעת הרב מדין, הוא המפתח להבנת מלחמת יפתח ובני אפרים. יתרה מכך, הרב מדין טוען שאם ברצוננו להשוות זאת לגדעון, עלינו לעשות זאת לא בהשוואה לוויכוח בינו לבין בני אפרים, אלא לסכסוך שפרץ בין גדעון המערבי לבין תושבי סוכות ופנואל, אשר שכנו בעבר הירדן, סכסוך שסיומו (שופטים ח, טו-יז):

וַיִּקַּח אֶת זְקַנֵי הָעִיר וְאֶת קֹצֵי הַמִּדְבָּר וְאֶת הַבְּרִקָּנִים וַיִּדְעַ בָּהֶם אֶת אַנְשֵׁי סְפוֹת: וְאֶת מַגְדָּל פְּנוּאֵל נָתַן וַיַּהַרְג אֶת אַנְשֵׁי הָעִיר.

לדעתי, בטענותיו של הרב מדין יש הרבה מן הצדק, אך ברצוני לחלוק עליו בשתי נקודות: האחת היא התמקדותו הכמעט בלעדית²³ באשמת בני אפרים, שמתעלמת מכך שלא הייתה כאן רק מלחמה אשר נכפתה על יפתח, אלא מרדף שיטתי וטביחה בהם גם לאחר מכן; הנקודה השנייה היא הפיכת הסכסוך מסכסוך בין-שבטי לסכסוך אזורי. אין ספק בכך שלממד האזורי הייתה משמעות רבה, אך אפילו הרב מדין עצמו, בראיותיו לסכסוך האזורי בתקופת המלוכה, מודה בממד השבטי של הסכסוך, בהביאו את הפסוק: "אִישׁ בְּשַׁר זְרָעוֹ יֵאָכְלוּ, מִנְּשֵׂה אֶת אֶפְרַיִם וְאֶפְרַיִם אֶת מְנַשֶּׁה" (ישעיהו ט, יט-כ) – אלא שהוא ממעיט בחשיבותו.

ג. דעתי האישית: אשמה כפולה

לעניות דעתי, האשמה במלחמת האחים בין אנשי הגלעד משבט מנשה לשבט אפרים מוטלת הן על יפתח והן על שבט אפרים. מצד אחד, מי שבא לשופט באיומים של שרפת בית איננו יכול לטעון לניקיון כפיים, ואף אם טענתו צודקת²⁴, מטרתו אינה יישוב הסכסוך בדרכי שלום. מצד שני, אנו רואים שיפתח לא הסתפק במלחמת מגן או בגירוש בני אפרים משטחי עבר הירדן המזרחי, אלא עסק ברדיפה שיטתית אחרי הפליטים, רדיפה שתוצאותיה טבח של עשרות אלפי בורחים. נראה לי שרמזים להטלת האשמה על שני הצדדים ניתן למצוא הן בדברי חז"ל והן בפרשנות הראשונים:

במדרש "אלפא ביתא דבן סירא" (אייזנשטיין, "אוצר המדרשים" עמ' 36), אנו מוצאים את הדברים הבאים:

לעולם אל תדור עם רשעים מפני שמלשינין אותך, ואם תתמה לך הסתכל ביפתח הגלעדי, שהיה צדיק ודר בין שבט אפרים והיו מרשיעים אותו, וראה שהיו שורפין את בניהם ואת בנותיהן לבעל, ואף הוא עשה כן והלך והרג את בתו, ראה אותם שהיתה ביניהם שפיכות דמים, ואף הוא עשה כן הלך והרג מהם ארבעים ושנים אלף, לפיכך נעשה רשע.

המדרש כאן מאשים את יפתח בשפיכות דמים, ואף קורא אותו רשע, אך טוען שאת התכונה הזאת למד יפתח מבני שבט אפרים, שהיו נגועים בעצמם ברצחנות, וממילא אנו רואים כאן האשמה כפולה.

אף בדברי הרלב"ג (שופטים יב, א) אנו מוצאים התלבטות המהווה רמז להאשמה כפולה:

והנה לא נשתדל יפתח לפייסם באופן שפייסם ירובעל, או אולי לא היה יכול על זה, והיה זה סבה על שנפלו מאפרים מ"ב אלף.

אנו רואים מדבריו אפשרות שהוא מטיל את האשמה על יפתח, שלא ניסה לפייס את בני אפרים כמו גדעון לפניו, ואפשרות שהוא מאשים את בני אפרים באי הצלחת הפיוס; ונראה לי לומר, על-פי מה שראינו לעיל, ששתי האפשרויות נכונות: יפתח לא השתדל מספיק, אך גם אם היה רוצה לא היה מצליח.

מבין פרשני דורנו, מצאתי עוד שניים הטוענים לאשמת שני הצדדים: נבו (שם עמ' 29) טוען מצד אחד כלפי בני אפרים "שכל טענתם לא נועדה אלא לקנטר", ומצד שני כלפי יפתח, שבניגוד לגדעון: "איש צנוע ועניו שאינו מחפש גדולה לעצמו, מתחמק מן השררה ומן השליחות, מלמד סניגוריה על עם ישראל ומיצר בצרתם", לא זכה למידות אלו. הוא מסכם בכך שהעונש הגיע לבני אפרים, אך "יד ההשגחה העליונה כוונה את יפתח להיות המבצע עונש זה".

גם מדברי הרב אברהם רמר ("איש לשבטו" עמ' 104) רואים האשמה של שני הצדדים. כאשר הוא דן בסיפור גדעון הוא משבח אותו בכך שבענוותנותו הצליח להשיב לאומה את אחדותה, בניגוד ליפתח ש"לא ידע, או שלא רצה להשיב לטענות כראוי לטענות דומות של בני אפרים, ובעקבות זאת נשחטו רבים מבני אפרים על מעברות הירדן". לעומת זאת, בסיפור יפתח (שם עמ' 141) הוא כותב דברים מנוגדים:

²³ התוספת "כמעט", היא משום שהמחבר איננו מנקה את יפתח לגמרי מאשמה, אך מעבר לאמירה סתמית אין הוא מרחיב בכך.

²⁴ וכפי שראינו, יפתח טען כלפיהם שטענתם בשקר יסודה.

יפתח פעל, כנראה, על פי מה שנתבקש במציאות. בביקורתם הכוטה יכלו בני אפרים לערער את אחדות האומה, ולכן אין אנו מוצאים מחאה אלוקית על הטבח שטבח בהם יפתח²⁵.

אינני יודע עם מי הצדק בוויכוח בין יפתח לבני אפרים, אם נקראו למלחמה או לא, כיוון שהפסוקים אינם אומרים זאת במפורש, וייתכן שישנה לכך סיבה: הדבר איננו משנה, כיוון שמסתבר שלשני הצדדים לא היה רצון אמיתי להימנע ממלחמת אחים, והקריאה – או ההימנעות ממנה – היוו רק תירוץ.

הבנת המאבק על הבכורה לאור תפקידם של שבטי אפרים ומנשה

על מנת שנוכל להבין את הסיבה שבעטיה נבחר אפרים להיות הבכור, עלינו לעמוד על המשמעות הרוחנית של שמותיהם של אפרים ומנשה, להבין את המעלה המיוחדת של כל אחד מהם, ולאחר מכן לראות מה השתנה בתקופת השופטים. אם נתבונן בשמותיהם של אפרים ומנשה, נוכל לראות שהטעם לקריאת כל אחד מהם בשמו נושא פן אחר של הגעתו של יוסף למצרים (בראשית מא, נא-נב):

וַיִּקְרָא יוֹסֵף אֶת שֵׁם הַבְּכוֹר מְנַשֶּׁה, כִּי נִשְׁנִי אֱלֹקִים אֶת כָּל עַמְלִי וְאֶת כָּל בֵּית אָבִי:

וְאֶת שֵׁם הַשְּׁנִי קָרָא אֶפְרַיִם, כִּי הִפְרִנִי אֱלֹקִים בְּאֶרֶץ עֲנִי:

מנשה נקרא על שם הניתוק מבית אביו יעקב (והעמל שהיה לו שם), ואילו אפרים נקרא על שם ההצלחה בארץ מצרים. אם נתבונן במעשיו של יוסף המופיעים בכתובים, נראה שיש שוני גדול מאוד בין אופי מעשיו בארץ ישראל לבין אופי מעשיו בארץ מצרים.

במצרים מפורש שיוסף התרכז בהנהגה הגשמית, כאשר הוא משמש כמשנה למלך של פרעה, ומתוקף תפקידו זה אחראי על אוצרות התבואה ועל אספקת המזון וגביית הכספים לממלכה המצרית. אלו הם תפקידים גשמיים מובהקים. לעומת זאת, בארץ ישראל, אף-על-פי שהפסוק הראשון המדבר על מעשיו של יוסף אומר לנו: "היה רועה את אחיו בצאן" (בראשית לו, ב), מיד בהמשך אנו רואים מהכתובים (פסי יב והלאה) שבניגוד לאחים, שהיו עסוקים ברעיית צאן, יוסף היה משמש את אביו ונשאר לידו. מסתבר שבזמן הזה עסק יוסף בדברים שבהם עסק אביו, שנאמר עליו: "איש תם יושב אהלים" (שם כה, כז). כלומר, עיקר עיסוקו (בניגוד לאחיו, שרעו את הצאן) היה בלימוד תורה.

כך עולה גם מדברי חז"ל והפרשנים. במדרש רבה (פרשה ד, אות ח) מופיע בשם ר' נחמיה שמסר לו יעקב את כל התורה שלמד משם ועבר. כך גם בתרגום אונקלוס (פסוק ג) הקורא ליוסף "בר חכים", ומפרש רש"י (שם ד"ה בן זקונים) את דברי התרגום על-פי המדרש: "כל מה שלמד משם ועבר מסר לו", וכן כותב הרמב"ן על הפסוק.

אם כן, אנו יכולים לראות שיוסף שימר אצל מנשה את הצד רוחני שקנה בארץ ישראל, ואילו לאפרים ייעד את הצד הגשמי, שבו התקדם דווקא בארץ מצרים. מסתבר שיוסף היה מודע לעיקר ולטפל, ולכן ייעד לבנו בכורו את הצד הרוחני, על מנת לומר לנו שהוא העיקר, ורק לאחריו מגיע הצד הגשמי.

כל זה נכון ביחס לכוונותיו של יוסף, אולם כפי שראינו לעיל, יעקב מייעד את הבכורה דווקא לאפרים, הנציג של הצד הגשמי. זאת כיוון שיעקב אינו מסתכל באופן פרטי על יוסף בלבד, אלא מעמיד מול עיניו את טובתו של כלל עם ישראל, שעומד להיווצר מצאצאיו. במהלך הכללי הזה, יוסף שבא מרחל הוא ששייך לצד הגשמי בעם ישראל, הצד הנגלה יותר, ואילו הצד הרוחני, הפנימי יותר, נמצא אצל בני לאה²⁶, וממילא יש לבכר אצל יוסף את מי שמייצג את הצד הגשמי, הצד שבו בולטת מנהיגותו של יוסף ובו מתגלה ייחודיותו במהלך ההיסטוריה²⁷.

²⁵ יש לציין שדבריו אלו הנם בניגוד לדברי מדרש "אלפא ביתא דבן סירא" שהובאו לעיל, הטוען שיפתח נענש על הריגת בני אפרים בכך שלא זכה לקבורה במקום אחד, דבר הנרמז בהמשך הפסוקים: "ויקבר בערי גלעד" (שופטים יב, ז), שמשמעותם על-פי המדרש (שמוכא גם בפירוש הרד"ק במקום, אלא שלפיו זהו עונש על הריגת בתו ולא על הריגת בני אפרים), שעצמותיו נתפזרו בכמה מקומות.

²⁶ ראה לדוגמה בווהר (ויצא קנר, א); "אורות הקודש" (א עמ' כט); ובהרחבה יתרה בשיחות הרצ"ה לספר בראשית (פרשות וישב-ויגש). גם בשלב מאוחר יותר, בתקופת המלכים, מצאנו שמלכות יהודה הייתה החזקה יותר מבחינה רוחנית, ואילו מלכות ישראל (שבה המלך היה תמיד מצאצאי יוסף, ובעיקר משבט אפרים) הייתה לרוב החזקה יותר מבחינה צבאית.

²⁷ עיין על כך עוד בהרחבה במאמר "המספד בירושלים" (מאמרי הראי"ה, עמ' 94-99), שם מבואר ההבדל בין משיח בן יוסף, שמרכז את הכוחות הגשמיים בעם ישראל, וקודם למשיח בן דוד, שאחראי על הצד הרוחני.

על-פי זה מובן מדוע אפרים הוא הבכור בפועל והמנהיג מבין בני יוסף. אולם בכורה זו נשמרת כל עוד אפרים מתנהג כשורה בצד הרוחני (כפי שהיה בימי יהושע, שהיה המנהיג הגשמי, אך גם המנהיג הרוחני של העם). כאשר אפרים נכשל ומתחיל לעבוד עבודה זרה²⁸, שוב איננו ראוי למנהיגות, ואת בני אפרים מחליפים בהנהגה אנשים משבט מנשה, כאשר אנו רואים שתפקידו הראשון של גדעון (שופטים ו), עוד לפני מלחמתו במדיינים, היה להילחם בעבודה זרה.

אולם כפי שראינו, גם מנהיגי מנשה נכשלים בתפקידם, ובעיקר בתחום העבודה זרה: גדעון בסיפור האפוד (שופטים סוף פרק ח) ויפתח בהקרב בתו (שם סוף פרק יא), המזכירה את עבודת המולך. ייתכן שזו הסיבה לכך שהמלך הראשון, שאול, שמגיע מבנייה של רחל, הוא דווקא בן לשבט בנימין, אחיו הצעיר של יוסף, וזאת עקב כישלון המנהיגות של אפרים ומנשה.

אנו רואים שבתקופת המלכים חזרה ההיסטוריה על עצמה: ירבעם משבט אפרים נבחר להיות זה שמקים את ממלכת ישראל, אולם לאחר הכישלון שלו, וכישלונותיהם של מלכים נוספים בני אותו השבט, עד כדי הידרדרות לעבודה זרה כללית בימי אחאב, נבחר יהוא, שהיה משבט מנשה, להחזיר לממלכת ישראל את הרוחניות שבה, ולעקור את העבודה זרה מן השורש. אולם יהוא נכשל בתפקידו, ולאחר שתמה ההבטחה האלוקית שיזכה ל"בני רבעים" שיושבים על כיסאו (מלכים ב' י, ל) הושמדה שושלתו, וממלכת ישראל החלה את פרפורי הגסיסה שלה, שהתבטאו ברציחות תכופות של המלך והשתלטות על כיסאו, ללא רצף, עד לחורבנה הסופי של ממלכת ישראל בימי הושע בן אלה²⁹.

סיכום

במאמר זה ניסיתי לעמוד על הסיבות שהביאו את בני אפרים להתעמת עם השופטים בני שבט מנשה, גדעון ויפתח, ועל מה שגרם לאותו עימות להפוך דווקא בפעם השנייה למלחמת אחים ולעשרות אלפי הרוגים. כמו כן, ניסיתי להראות את שורש הדברים, הנעוץ באופיים ובתפקידם השונה של שבטי אפרים ומנשה – תפקיד שניתן להם כבר על-ידי יוסף בלידתם.

ראינו שכבר מראשית היווצרותו של עם ישראל ניתנה עדיפות לשבט אפרים על פני שבט מנשה, על אף שמנשה הוא הבכור מבין האחים. דבר זה הביא למתיחות בין השבטים, שהתפרצה בשיא עוצמתה בימי גדעון ויפתח, שבהם דומה היה שהמנהיגות חוזרת לשבט מנשה.

כמו כן ראינו ששילוב של שופט שלא היה מן המובחרים, כדוגמת יפתח, עם התגרות חזקה מצד בני אפרים, כנראה עקב העובדה שראו את עצמם מושפלים עוד יותר מהנהגה שצמחה בעבר הירדן המזרחי, הביא למלחמת אחים בסופו של דבר. פרשנים רבים אמנם שמו את עיקר האשמה על אחד משני הצדדים, מי על יפתח ומי על בני אפרים, אך לדעתנו שני הצדדים אשמים במידה שווה, פחות או יותר.

כמו כן, כשעמדנו על השורש הרוחני של המאבק על המנהיגות, ראינו שאפרים קיבל את הצד הגשמי של יוסף, ואילו מנשה את הצד הרוחני. כיוון שתפקידו של יוסף בעם ישראל היה מנהיגות גשמית, בחר יעקב את אפרים להיות הבכור, למרות צעירותו בשנים. אולם כאשר המנהיגות הגשמית החלה לחטוא, נוצר צורך בצד הרוחני של יוסף, שיחליף אותה ויביא את התיקון. לדאבונו, תיקון זה לא צלח, ונראה שהסיבה שבעטייה בחר הקב"ה לראשית המלוכה דווקא בבן שבט בנימין נעוצה בכך.

²⁸ כפי שראינו במדרשים לעיל.

²⁹ הערת העורך: עיין בפירושו "העמק דבר" (הקדמה לבמדבר; ב, כ), שם טוען הנצי"ב דברים הפוכים, שמנשה מסמל את הצד הגשמי של יוסף ואילו אפרים את הצד הרוחני, ולכן במפקד הראשון אפרים קודם למנשה, שכן ההנהגה במדבר הייתה הנהגה רוחנית, ואילו במפקד השני, שהיה לקראת הכניסה לארץ, בה יש הנהגה טבעית, נמנה מנשה ראשון. ועיין על כך עוד בפירושו לבראשית (מת, יד).